

УДК 37.013:82-1(=512.154)
DOI: 10.36979/1694-500X-2024-24-6-170-174

ОБУЧЕНИЕ НА ОСНОВЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ ПОЭМЫ МОЛДО КЫЛЫЧА «ЧУЙ БАЯНЫ»

С.Т. Исакова

Аннотация. При написании статьи использован методико-педагогический план, изложены история написания, содержание и идея поэмы Молдо Кылыча «Чуй баяны». Основное внимание уделено возможности использования материалов данного произведения при преподавании предметов ботаники, зоологии, отечественных наук. В соответствии с научным принципом по повышению эффективности урока предлагается при преподавании поэмы Молдо Кылыча «Чуй баяны» для учащихся 7-х классов интегрировать вышеназванные предметы для лучшего закрепления знаний. При этом стимулировать активность учащихся, используя наглядные пособия, последовательность передачи знаний, закрепление теории практикой, научность, преемственность, внедрение STEM-технологий и другие принципы. Дополнительно даются методические рекомендации, касающиеся культуры речи, адаптации учащихся к речевой и письменной деятельности в школе. Статья посвящена школьным учителям, преподавателям высших учебных заведений, магистрам.

Ключевые слова: речь; культура речи; дидактика; дидактические принципы; языковые ресурсы; научный принцип; зоология; ботаника; устная речь; письменная речь; речевая деятельность.

МОЛДО КЫЛЫЧТЫН «ЧУЙ БАЯНЫ» ПОЭМАСЫН ДИДАКТИКАЛЫК ПРИНЦИПТЕРГЕ НЕГИЗДЕП ОКУТУУ

С.Т. Исакова

Аннотация. Макала методикалык-педагогикалык планда жазылган, анда акын Молдо Кылычтын «Чуй баяны» поэмасынын жазылыш тарыхы, мазмуну жана идеялары айтылып, негизги көңүл ошол чыгарманы окутууда ботаника, зоология, мекен таануу предметтери менен интеграциялоонун жолдорун көрсөтүүгө багытталган. Бул улуу педагогдор аныктап кеткен дидактикалык принциптердин ичинен илимийлүүлүк принцибине ылайык келет. Окуучулардын аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк, билимдин акырындап жана ырааттуу берилиши, билим берүүнү практика менен бекемдөө, илимийлүүлүк, проблеманын өткөн тарыхына кайрылуу, уланмалуулук жана башка принциптердин сабактын эффективдүүлүгүн жогорулатуудагы зарылдыгы жана мааниси айтылып, 7-класста Молдо Кылычтын «Чуй баяны» поэмасын окутуудагы илимийлүүлүк жана предметтерди интеграциялоо, STEM-технологияларын колдонуу менен поэманы окутууда кеп маданияты, мектепте окуучуларды сүйлөө жана жазуу ишмердүүлүгүнө көңүктүрүү боюнча методикалык сунуштар айтылат. Макала мектеп мугалимдерине, жогорку окуу жайларынын окутуучуларына, магистрлерге арналат.

Түйүндүү сөздөр: кеп; кеп маданияты; дидактика; дидактикалык принциптер; тил байлыктары; илимий принцип; зоология; ботаника; оозеки кеп; жазуу кеби; кеп ишмердүүлүгү.

TEACHING ON THE BASIS OF DIDACTIC PRINCIPLES OF THE POEM BY MOLDO KYLYCH "CHUI BAYAN"

S.T. Isakova

Abstract. The article is written in methodological and pedagogical terms, it outlines the history of writing, the content and ideas of the poem "Chui Bayan" by the poet Moldo Kylych, the main attention is paid to indicating ways to integrate this work into the teaching of subjects of botany, zoology, and domestic sciences. In accordance with this principle, the necessity and importance of consciousness and activity of students, clarity, gradual and consistent transfer of knowledge, consolidation of knowledge by practice, scientific approach, addressing past problems, continuity and other principles of improving the effectiveness of the lesson

were emphasized, the need and importance of integrating subjects in the teaching of the poem by Moldo Kylych "Chui Bayan" was emphasized. When teaching poetry, methodological instructions are given on the culture of speech, the adaptation of students to speech and writing activities at school. The article will be devoted to school teachers, university teachers, undergraduates.

Keywords: speech; culture of speech; didactics; didactic principles; language resources; scientific principle; zoology; botany; oral speech; written speech; speech activity.

Актуалдуулугу. Байланыштуу кеп маданиятын калыптандырууда башкы дидактикалык принциптердин бири – илимийлүүлүк принциби. Мугалимдин, окуу китебинин балдарга сунуштаган ар бир маалыматы илимге таянлат. Бул башка илимий предметтерден алган билимдерди колдонуу, сабактарды интеграциялоо принциби менен да байланышат.

Максаты: Кеп маданияты өнүктүрүүнүн илимийлүүлүк принцибин, анын негизги белгилерин, алардын өзгөчөлүктөрүн ачып берүү.

Методдор: адабияттарга илимий анализ; талдоо; салыштыруу; баалоо.

Негизги текст. 7-класстар үчүн окуу китебинде [1] Молдо Кылычтын «Чүй баяны» поэмасынан үзүндү окутулат. Бул чыгарманын өзөгүн Кочкор жергесинде туулуп, ошол жерде жашаган тоолук акындын талаа жерине, тагыраагы, шаарлашкан Токмокко келгендеги көрүп-билгендерин, туйгундарын ыр кылып жазган материалдары түзөт. Поэманы окутууда тексттен Чүй өрөөнүндө өскөн 140 өсүмдүккө акын баа бергенин өзгөчө белгилеп көрсөтөбүз. Алардын кандай өсүмдүк экендигин, кандай жерде (шартта) өсө тургандыгын, адамга пайда-зиянын билүү үчүн ботаника сабагынын маалыматтарын пайдаланабыз, бирок көп өсүмдүктөрдүн аталышын ботаника китеби, ботаника мугалими гана эмес, карыялар да билбейт, ошондуктан алардын аттарын окуучуларга үйрөтүп, алардын тилинде колдонууга жетишүүбүз керек. Биз ошол өсүмдүктөрдү поэманын текстин окуу процессинде мындайча бөлүштүрдүк.

Жогорудагылардан белгилүү болгондой, азыркы окуучулар Чүй өрөөнүндө өскөн, Молдо Кылычтын поэмасында аталган флоранын 70 %нын аталышын мурда уккан эмес, алардын кандай функциясы бар экендигин билбейт. Ушул жерде сабакка ботаника мугалимин же жерге-биздин өсүмдүктөрүн жакшы билген адамдарды чакырып айрым аталыштардын маанисин түшүндүрсөк жакшы болот.

Экинчи учурда өсүмдүктөрүн аттарын катыштырып макал-ылакаптарды табуу тапшырмаларын сунуш кылдык. Окуучулар тапкан айрым макалдар төмөнкү 1–4 таблицаларда чагылдырылды.

Окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүүнүн дагы бир жолу – жогорудагы ар бир өсүмдүктү акындын кандай эпитеттер, метафоралар, салыштыруулар менен ачып бергендигин табуу жана аларды кебинде колдоно баштоо.

7-класстар үчүн бир топ сөздөргө түшүндүрмө берилген, бирок алар жетишсиз болгондуктан, мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгү дагы калган сөздөрдүн маанисин аныктоо менен байланышат. Китепте берилген сөздөр жана алардын түшүндүрмөлөрү төмөнкүлөр [2].

«Чүй баяны» поэмасынан өрөөндүн флорасы гана эмес, фаунасы, башкача айтканда, жаныбарлар дүйнөсү тууралуу да маалыматтарды алабыз, биздин эсептөө боюнча чыгармада 73 жаныбар тууралуу айтылат, аларды майда канаттуулар, жерде-сууда сойлоп жүрүүчүлөр, алгыр куштар, териси баалуу жаныбарлар, жырткычтар деп бөлүүгө болот. Аталгандары: *кескелдирик, билерик, чегиртке, жер кирпичи, арс чычкан, коңуз, көпөлөк, ташибака, көл бака, суу жылан, саратан, саралалуу аары, сайгак, бөгөнөк, суучул кара көк соору, көк жылкычы кучкач, майкөт чымчык, борбаш, каракаш, эрсынар, чил, бөдөнө, бүргө, мийзам, жөргөмүш, бака, ийнелик, көгөн, кундуз, кашкулак, мадыл, аладуңган, эчки маарак, бапылдак, карача торгой, жарганат, боз таркылдак, кызыл карсак, түлкү, карышкыр, аюу, жолборс, илбирс, чөө, тай сүлөөсүн, суусар, ачкүсөн, коён, элик, марал, бугу, эчки-теке, аркар, кулжа, саржылан, кара курт, чаян, музоо баш, кызыл куйрук, сар барпы, ала чыйырчык, безбелдек, кашкалдак, бабырган, үкү, соорусун, кара бүркүт, жору, чакчыгай, короолу, тораламай, таранчы, кучкач.*

Булардын көпчүлүгү азыркы окуучуларга белгисиз, андыктан жаныбарлар тууралуу

Таблица 1 – «Чүй баяны» поэмасында айтылган окуучулар жакшы билген өсүмдүктөр

Жалпы аттары	Аталышы
Жемиштер	Алча, алма, өрүк, шабдаалы, алмурут, жаңгак, жүзүм, тыт, анар – 9
Жашылчалар	Капуста, сабиз, пияз, калемпир, коон, дарбыз, ашкабак, бадыран, сарымсак – 9
Талаа гүлдөрү	Мандалак, күлкайыр, байчечекей, кызыл гүл – 4
Үй дарактары	терек – 1
Жапайы дарактар	Мисте, бадам, арча, карагай, кайың, четин, шилби, чычырканак – 8
Жапайы чөп-чаралар	Камыш, шыраалжын – 2

Таблица 2 – «Чүй баяны» поэмасында айтылган окуучулар такыр билбеген өсүмдүктөр

Кара куурай, зыгыр, кытай конок, күнжүт, шалгам, чие, данкуурай, текей, балтыркан, балжууран, козу кулак, жады куурай, карандаз, катыраңкы, дулдана, мүрөлү, кара куурай, сүттикен, жекен, уу коргошун, боз караган, жылгын, алтыгана, шоро, сөгөттү, ак чечек, сагыз куурай, чекенде, ак куурай, кендир, топчу куурай, камгак, ак тикен, уйгак, алабата, какум-кукум, төө тапан, жер чай, тегерек баш, сар куурай, чачыраткы, адырашман, акшары, аткулак, чалкан, кызыл куурай, чогойно, коко тикен, чырмоок, кызыл мыя, жалбыз, жылтыркан, шыбак, түлкү куурай, мизибек, бетеге, ыраң, шибер, ажырык, кара кыяк, буудай баш, беде, көдөө, таргыл, жөргөмүш (жаныбар эмес), тогуз төбө, теңге чөп, догуз сырты, ычкырык, чекилдек, чырыш, сасык таана, тулан, куурай, шимүүр, чечекей, кырмески, көбүргөн, чемирчек, жер буурчак, мендумана, чечен, жанузак, карга тырмак, терскен, кызыл гүл, сере, көкөмерен, эрбазын, кара жыгач, күрмөк, маш урук, ураан, кызыл конок, арпа, тамеки, күнгө багаар, көк нар ж. б.

Таблица 3 – «Чүй баяны» поэмасындагы айрым өсүмдүктөрдүн аттарына байланыштуу макал-ылакаптар

Өсүмдүктүн аты	Макал-ылакаптар
Алма	Алманы аким жеди, таякты жетим жеди. Алманын агынан – көгү, жамандын барынан – жогу. Алма – быш, оозума түш. Алма сабагынан алыс түшпөйт
Шабдаалы	Кемпир шабдаалы жегенче...
Текей	Текейдей арзан нерсе
Камгак	Уул жаманы – уйгак, кыз жаманы – камгак. Камгактай жеңил. Камгактай учат ж. б.
Коон	Досум дос элек – коон үзгөндө, тескери карап калыпсың – бозо сүзгөндө. Туугандан өтөм десең, коон бак, душмандан өтөм десең, аштык бак
Арпа	Арпа сеппе таш жерге, айыл конбо кас элге. Буудай сепкен таалайсыздын аңызына арпа чыгат. Буудай сепсең, бузуп арпа айдаба
Анар	Анардай албырган

Таблица 4 – «Чүй баяны» поэмасындагы айрым өсүмдүктөрдү мүнөздөөчү көркөм сөз каражаттары

Өсүмдүктүн аты	Көркөм сөз каражаттары
Мисте, бадам	Мисте менен бадамы капта турат жыйылуу
Жаңгак	Топтоголок жаңгагы дуңганада бар экен
Алма	Бир тыйынга экиден алмалардын сарысы
Коон	Арабада – коону
Дарбыз	Алты тыйын, беш тыйын дарбызынын жоону
Текей	Тизе бою текейи
Балтыркан	Балтырканы билектей

Таблица 5 – 7-класстар үчүн окуу китебинде «Чүй баяны» поэмасындагы айрым сөздөр жана алардын түшүндүрмөлөрү

Сөз	Түшүндүрмөсү
Чорнобайлап	Орус тилиндеги «черновик» деген сөздөн, адегенде черновик кылып жазып, анан редакциялайт
Дүкөн	Темир жана жыгач усталар иштеп, буюмдарын ошол эле жерде соодалашкан чакан жай
Дубаналар, календер	Ислам дининдеги куран аяттарын айтып, эл аралап жүргөн адамдар
Чырпыктан челек	Талдын чырпыктарынан корзина, себет, челек жасап алышып, ошонун ичине азык-түлүктөрдү салып коюшкан
Самоорчу	Чайхананын бир мааниси самоор деп да аталат, ал жерде адамдар чай ичип, тамак жеп, сүйлөшүп отурган
Казан	Жалбырактар түшө баштаган мезгил, күз ортосу
Кадак	Салмакты өлчөө бирдиги (бир кадак = 409, 5 грамм)

зоология мугалиминин жардамын, интернет материалдарын, карыялардын түшүндүрмөлөрүн пайдалануу зарыл.

Окуу китебиндеги ар бир жаныбардын, же өсүмдүктүн аттарынын алдындагы анын мүнөздүү белгисин көрсөткөн эпитеттерди, метафораларды, салыштырууларды табуу тапшырмалары сунушталган. Мисалы, «катуу кара шилби», «белгилүүдөн безбелдек», «кара сууда кашкалдак», «торала тору кучкачтар» ж. б. тапшырмалар окуучулар үчүн өзгөчө кызыгууну жаратып, алардын сүйлөө маданиятын өстүрүүгө жардам кылат (5-таблица).

Ошентип илимийлүүлүк принциби окутуунун мазмунун илимий аргументтер менен байытып, кыргыздардын элдик билимдери менен окуучуларды тааныштырып, кыргыз адабияты сабагын башка табигый-математикалык, гуманитардык предметтер менен интеграциялоого жол ачат. Илимдин ар башка тармактары менен тааныш болуу – окуучулардын түрдүү тармактагы илимий терминдерди, түшүнүктөрдү кебине кошуп сүйлөөсүнө, жазуусуна шарт түзөт.

Билим берүүнү практика менен бекемдөө же турмуш менен байланыштыруу принциби – дидактиканын негизги принциптерин бири. Муну Э. Мамбетакунов менен Т. Сяев теориянын практика менен байланышы принциби деп атайт [3, 203-б.]. Окуу процессинин натыйжасында ээ болгон билимдерин, компетенттүүлүктөрүн практикада текшерүү, турмушунда колдоно билүү менен байланышат. Бала жана анын курчап турган чөйрөсү, коом ал алган билимдерди сынап көрүүнүн аянтчасы,

объекти. Мисалы, 7-класста «Иттин доолдай тиктирем дегени» аттуу тамсилди өтүшөт. Мында «доолдай» деген сөздүн маанисин түшүнүп, анын синонимдерин табат, кебинде (практикасында) бул сөздү колдоно баштайт. Экинчиден, тамсил кандай жанр экендигин билишет жана тамсил жазууну үйрөнөт. Үчүнчүдөн, иттин образы аркылуу жалкоолук, арамзалык, убадакөйлүк жаман илдет экенин түшүнөт. Ит – бул адамдын аллегорияланышы, ит – бул арабызда жүргөн эле адам экендигин турмуштан издеп табат. Муну алар сүйлөө жана жазуу кеби менен айтып берет.

Тарыхка кайрылуу принциби, же проблеманын өткөн учурларын түшүндүрүү принциби. Мындай принциптин маңызында «тарыхый ой жоруулардын, тажрыйбалардын үлгүсүн демонстрациялоо», «окумуштуулар пайдаланган фундаменталдуу тажрыйбаларды мектеп шартында көрсөтүү» жатат [4, 203-б.]. Окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү үчүн аларды риторика, ораторлук өнөр, кыргыз чечендеринин чыгармачылык ишмердүүлүктөрү менен тааныштырып, ошолордун үлгүсүн үйрөтөбүз.

Грек оратору Марк Туллий Цицерондун «Poetae nascuntur, oratores fiunt» деп айтканы учкул сөзгө жана бул өнөрдү үйрөнүүчүлөрдүн принцибине айланган. Кыргызча которгондо «Акын төрөлөт, оратор жасалат». Буга мисал катары Демосфендин бул өнөрдү үйрөнүүсүн көрсөтсөк болот: ал ичке үн менен сүйлөгөн, толкунданганда эмне деп айтарын таппай калган, ийнин серпе сүйлөгөн бала болгон. Анан ушул адаттарынан кутулуу үчүн жер төлөөгө

кирип машыгып жүргөн, оозуна таштарды салып алып кыйналып да, чуркап баратып да сүйлөп көнүккөн, ошентип дикциясын да, үнүн да, сүйлөө маданиятын да тарбиялаган. Атактуу чечендер менен баарлашкан, алардын кандайча сүйлөгөнүн үйрөнгөн. Ошону үчүн аны тубаса чечен болгон эмес, эмгектенип жүрүп, көшөрүп мээнет кылып жүрүп чечендик маданиятка жетишип, атактуу болгон дешет [5].

Цицерон бала чагынан философияны, тарыхты, риториканы, грек жана латын тилдерин аябай терең өздөштүргөн, кийин ал сот процесстерине адвокат катары катышып, сүйлөп жатканда адамдар анын сөзүн угуу үчүн атайын барышкан, аны тили көрүнүктүү мамлекеттик ишмер даражасына жеткирген.

Кыргыз элине таанымал болгон Куйручук же өз аты Кудайберген Өмүрзак уулу (1866–1919), Көкөтөй Өмүрбек уулу (1849–1916), Карачунак Шылдыр уулу (1860–1960), Бекназар Арзымат уулу (1881–1953), Шаршен Термечик уулу (1896–1942) сыяктуу куудулдардын өмүр баянын, ар кандай жоруктарын айтып да окуучуларды алардын үлгүсүндө тарбиялоого болот. Алар кырдаалга жараша оозеки формада импровизациялап, жаңы, күлкүлүү сюжеттерди, фобулаларды, образдарды ойлоп тапкан. Элде чечендик өзгөчө баркталат, «Манас» эпосунда көп тил билген Ажыбай, Ысык-Көлдөн чыккан жети аке, К. Карасаев, З. Бектенов, Ж. Мукамбаев, А. Иманов, С. Жигитов чечендиктин үлгүлөрү. Кеп маданиятынын жогорулугунан өз шаарын сактап калган бала жөнүндө «Бала өз шаарын кантип сактап калды» деген жомок айтылып калган, «Жакшы сөз жыланды ийнинен, жаман сөз кылычты кынынан чыгарат» деген чечендер ар кандай согуштарды, талаш-тартыштарды сөз аркылуу чечкен. Сөз маданияты тууралуу «Жети өлчөп, бир кес» дейт элибиз, «Тоону-ташты

сел бузат, адамзатты сөз бузат», «Адам тилинен табат», «Жакшы сөз – суу, жаман сөз – уу», «Тилден ок да чыгат, бок да чыгат», «Бир жолу калп айтса, түбөлүк калпычы атыгат», «Буттан чалынган турат, ооздон чалынган турбайт» ж. б. макалдарды кийинки муундарга насаат катары айтып келген [6].

Мына ушундай тил маданиятына байланыштуу тарыхый маалыматтар менен окуучуларды тааныштырып туруу, аларды сабактарда пайдалануу оң жыйынтык берет.

Поступила: 25.03.24; рецензирована: 08.04.24;
принята: 10.04.24.

Адабияттар

1. *Муратов А.* Кыргыз адабияты. 6-кл. Жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби / А. Муратов, Б. Абдухамидова, К. Акматов. Бишкек, 2021. 21-б. URL: <https://kitep.edu.gov.kg/ru/view/243> (дата обращения: 13.03.2023).
2. *Муратов А.* Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы / А. Муратов. Бишкек: Турар, 2013. 554 б.
3. *Мамбетакунов Э.* Педагогиканын негиздери: жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери менен мектеп мугалимдери үчүн окуу куралы. 2-бас. / Э. Мамбетакунов, Т.М. Сияев. Бишкек: Айат, 2008. 304 б.
4. *Бекбоев И.* Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы / И. Бекбоев, А. Алимбеков. Бишкек, 2011. 192 б.
5. *Мусаева В.И.* Орто мектепте кептин стилдерин окутуу менен окуучулардын байланыштуу кепин өркүнд. илимий-методикалык негиздери: дис. ... пед. илим. канд.: 13.00.02 / В.И. Мусаева. Бишкек, 2008. 23 б.
6. *Карасаев К.К.* Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү / К.К. Карасаев. Бишкек: Мамл. тил жана энциклопедия борбору, 2009. 640 б.; кийинки басылышы: 2015. 640 б.